

7. Дьюсбери Д. Поведение животных. Сравнительные аспекты. – М., 1981. – 416 с.
8. Зубов А.А. Естественная история древнего человечества // Природа. – №1. – 1998. – С.88–96.
9. Козинцев А.Г. Проблема грани между человеком и животными: антропологический аспект // Этнографическое обозрение. – №1. – 2001. – С.16–23.
10. Лоренц К. Человек находит друга. – М., 1971. – 456 с.
11. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – М., 1997. – 270 с.
12. Мосионжик Л.А. Человек перед лицом культуры. – Кишинев, 2002. – 392 с.
13. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Сочинения. В 2-х томах. – Кн.2. – М., 1990. – С.149–327.
14. Опарин А.И. О сущности жизни // Вопросы философии. – 1979. – № 4. – С.67–87.
15. Тинберген Н. Поведение животных. – М., 1987. – 684 с.
16. Тинберген Н. Социальное поведение животных. – М., 1995. – 568 с.
17. Файнберг Л.А. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. – М., 1980. – 458 с.
18. Фрейд З. Психопсихология. Религия. Культура. – М., 1992. – 356 с.

Петінова О.Б.

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

У більшості сучасних філософських течій в основу осягнення історії людства покладається цивілізаційний підхід, суть якого полягає в тому, що кожна цивілізація в процесі самовизначення, самоствердження і саморозвитку повинна відкрити й відтворити для себе заново і водночас збагатити своїм конкретним історичним поступом інваріантні цінності людства в цілому. При такому підході ступінь розвиненості, самоідентифікації і самореалізації певної нації визначається не через її порівняння із зовнішніми критеріями, а у відповідності з тим, яку відстань вона пройшла на шляху опредмечення своїх власних, вихідних, архетипних атрибутів і, водночас, на скільки вона збагатила загальнолюдські матриці культури. У цьому плані дослідження ментальності дає змогу глибше і детальніше з'ясувати своєрідність певного соціуму, його специфіку як історичного суб'єкта. Найістотніші ментальні ознаки виступають підґрунтям для розв'язання проблеми взаємодії загальнолюдських універсалій з національною системою норм і цінностей. Ці, на перший погляд, чисто теоретичні питання є сьогодні життєво значимими для України, мають конкретну спрямованість, включаючи процеси державотворення за універсальними зразками демократично розвинутих країн і, водночас, на ґрунті своїх національних засад.

На сьогоднішньому етапі до питань ментальності звертаються дослідники галузей різних наук. Зокрема, Т.М.Поплавська у своїх роботах намагається зрозуміти природу людини через аналіз двох основних складових елементів її внутрішнього світу: менталітету та світогляду. Внутрішній світ, елементами якого є і менталітет, і світогляд, відкриває для особистості "власний Всесвіт", "духовний планетарій", в якому можна моделювати будь-які варіанти світопорядку й особистісного життя в ньому [1].

І.Б.Кутусенко у творчих доробках доходить до висновку, що панівними світосприймальними настановами української душі є активно-рефлексивні настанови (включаючи аскезу) і безпосередня рефлексивна настанова, на базі якої пережита мить сприймається як домірна вічності. Релігійність розглядається як риса національного українського характеру, яка містить у собі ідеї соборності та гуманізму, що тісно пов'язана з менталітетом [2].

По-новому підходить до вирішення наукового завдання, яке полягає у соціально-філософському аналізі проблеми музичної ментальності як соціокультурного феномену Г.А.Джулай. У своїх роботах вона аналізує становлення і розвиток музичної ментальності як соціального явища, що відображає своєрідний розвиток суспільної свідомості. Крім того, розглядається проблема відповідності музичної ментальності суспільства творчості композиторів і виконавців, яка тісно пов'язана з задачами музичного виховання, розвитку художнього смаку і рівня духовності в цілому [3].

Ряд робіт О.В.Лісеєнко присвячені розгляду політичної ментальності як соціокультурного явища та фактора політичного буття українського соціуму. Проаналізовано історичні, суспільно-політичні, геополітичні фактори, які визначають специфіку української політичної ментальності, виявляються прояви політичної ментальності в процесі політичної модернізації України [4].

Пошуки специфічного змісту ментальності й менталітету як одного з складових духовної культури суспільства, здійснюються істориками, філософами, політологами, культурологами, етнографами та іншими категоріями вчених, що дало поштовх до виникнення широкого розмаїття теоретичних концепцій та світоглядних парадигм стосовно цього питання. Однак, на наш погляд, доцільним буде ще раз звернутися до аналізу зазначеної проблеми з метою соціально-філософського осмислення і узагальнення ментальності та менталітету як соціокультурних феноменів, простежити їх глибинні взаємозв'язки з іншими соціальними явищами.

Гуманітарна наука ХХІ століття характеризується двома метаморфозами - лінгвістичним переворотом (вчені вже не розглядають мову як простий засіб пізнання, а рахуються з тими ефектами, які народжені культурно-історичним походженням цього засобу) та зміщенням інтересу досліджень від "центральної" області дійсності до "периферійних": від високої політики - до повсякденного життя, від науки - до віри і окультизму, від свідомого - до безсвідомого тощо. Наслідком цього відцентрування стала поява кількох нових напрямків, до яких належить і вивчення ментальності.

Своїми витоками цей напрямок сягає досліджень Дж.Віко та І.Г.Гердера. І хоча термін "ментальність" зароджується в надрах історичних наук, зокрема, він використовувався Р.Мерсоном ще у 1856 році, однак

виникнення наукового напрямку припадає на кінець XIX століття, і його слід пов'язувати з іменами Ламп-рехта, Дільтея, Буркхарта, Блока, Варбургера, Бера, Дюркгейма, Сімеана. І лише після появи праці французького етнологіста і філософа Леві-Брюля "La mentalite primitive" термін "ментальність" набуває статусу наукового поняття, що дає змогу звернутися до продуктивного освоєння нових пластів людської духовності, поведінки та історичного процесу. Розпочинаючи з 40-х років завдяки творчості представників школи "Аналів" (Л.Февр, І.Мейерсон, Ж.-Ле Гофф, Ж.Дюбі) та істориків культури (Й.Гейзінг, Ж.-П.Вернар, Е.Панорські) термін "ментальність" починає використовуватися в різних галузях наукового пізнання і стає одним з вузлових понять соціальної філософії.

На сьогоднішній день в науковому соціально-філософському дискурсі не існує більш-менш чіткого визначення зазначеного поняття, що приводить до досить-таки довільного тлумачення його змісту в різних галузях пізнання. Такий суб'єктивний підхід до розуміння та інтерпретації одного із ключових понять, яке застосовується для аналізу глибинних істотних ознак етносів та індивідів, приводить до ряду методологічних труднощів. Така ситуація викликана у значній мірі тим, що сьогодні не дано чіткого філософського визначення поняттям "менталітет" та "ментальність", внаслідок чого в рамках кожної окремої наукової дисципліни виробляються свої власні розуміння ментальності, які досить відчутно розрізняються між собою. І неспівпадання дефініцій та інтерпретацій цих понять є цілком закономірним, оскільки в рамках окремої науки дати таке визначення, яке можна було б застосовувати як епістемологічний засіб у всіх галузях знання, принципово неможливо, адже кожна окрема наука виводить те чи інше поняття із свого специфічного і локального емпіричного матеріалу, внаслідок чого воно має евристичну цінність лише для неї і втрачає цю цінність при спробі застосувати дане поняття в інших сферах пізнання. Філософські ж поняття не пов'язані лише з однією галуззю знання, завдяки чому саме в філософії можна дати таке визначення ментальності, яке буде продуктивним в різних сферах пізнання. Однак, учасники представницького "круглого столу" з проблем ментальності, проведеного журналом "Вопросы философии" у 1993 р., так і не зуміли цього зробити. Розмаїття підходів і тлумачень менталітету свідчить як про складність самого феномену, так і недостатню розробку зазначеної проблеми. Ми не прагнемо зробити виключний аналіз понять "ментальність" та "менталітет", однак спробуємо визначитися з дефініцією понять "менталітет" та "ментальність", уяснити різницю між ними.

Викликає інтерес точка зору Ж.Ле Гофа (відомий дослідник з цієї проблематики), який вважав, що, будучи модним поняттям, ментальність постійно підлягає критиці; сильна сторона теорії ментальності полягає в тому, що її докоряють за розпливчастість предмету, у спробах вловити пропущений іншими науками "осадок"; саме її невизначеність і приваблює, подвоюючись міждисциплінарним розсіюванням: ця область науки знаходиться на перехресті різних впливів, - етнології, соціології, соціальної психології тощо. Характеризуючи етапи становлення історії ментальності, дослідник звернувся до розгляду етимології цього поняття: взявши за основу корінь від латинського слова mens, прикметник mentalis зародився у мові середньовічної схоластики. Іменник mentality виник лише через 300 років у Англії як плід англійської філософії XVIII ст. Залишаючись філософським терміном, у Франції він з'явився завдяки Ф.М.А.Вольтеру в повсякденному мовленні. Однак навіть на початку XX століття слово "ментальність" все ще вважали неологізмом [5].

Смислове значення поняття "ментальність" формувалось також і в межах повсякденного мовлення. Це слово опинилось у фокусі ідейної та політичної боротьби. Так, у Франції (1897-1899 роки) йшла боротьба за перегляд вироку у справі офіцера генерального штабу єврея А.Дрейфуса, якого було звинувачено у шпигунстві на користь Німеччини, і країна знаходилась на порозі громадянської війни. Мова йшла про те, що німці окупували не лише територію, але й французьку ментальність. Ментальність почала розумітися як цінне національне надбання. Одночасно стали вживати поняття "ментальність" у негативному значенні, говорячи про чужі ментальності, насамперед, маючи на увазі німецьку та іудейську. Німецька "темна" романтика протиставлялась "ясній" французькій класиці, а в іудейській ментальності знаходили "момент" бунтівництва. У науковому журналі "Групова ментальність" цей термін був використаний для пошуку основ людської солідарності. Відмічається, що поняття "менталітет" не можна визначити, однак можна описати: менталітет - це загальний тонус довготривалих форм поведінки та поглядів індивідів у межах груп, менталітет не може бути монолітним, дуже часто суперечливий та створює специфічні вживлені зразки, стереотипи думок та дій. Він виявляється у нахилі індивіда до певних типів реакцій та є їх механізмом [6, с. 79-80].

З точки зору Юргена Мітке (німецького дослідника), менталітет - це саморозуміння групи, і про нього можна говорити лише при дослідженні групової поведінки. Ведучи мову про менталітет, мається на увазі саморозуміння, яке є типовим для представників групи чи класу індивідів. І він виявляється не в помітних діях та індивідуальних уявленнях, а в повсякденній автоматичній поведінці та мисленні. Йдеться про те, що передусім особистій свідомості [7, с. 85].

За П.Динцельбахером, ментальність - це сполучення способів та манери мислення і сприйняття, які є визначальними для певного колективу у певний час. Ментальність проявляється у діях, і її історія розвитку - це дещо більше, ніж вивчення інтелектуальних кондицій еліт чи окремих діячів та мислителів, це навіть більше, ніж історія релігії та ідеології, це більше, ніж історія емоцій та уявлень, бо все, перелічене вище - свого роду допоміжні дисципліни по відношенню до вивчення ментальності. І тільки тоді, коли всі результати поєднані, можна говорити, що зазначена певна ментальність [8, с. 97-98].

При огляді наявних в літературі означень ментальності впадає у вічі насамперед те, що ментальність пов'язується зі спільними глибинними емоційно-свідомими феноменами представників певного етносу, нації. Причому поряд з спробами дати науково-раціональні визначення даного поняття, існують такі визначення, що несуть накіп містичного підходу до тлумачення ментальності. Наприклад, О.Кульчицький пише: "...ментальність є родом "постійного осаду", недоступного для подальшого аналізу, що твориться

поза всіма суспільними різновидами і відтінками та складається з висловлювань, переконань, понять, з якими згідні всі члени даного суспільства" [9, с. 82]. Досить розмите визначення ментальності пропонує В.Храмова: "...ментальність - це спільне "психологічне оснащення" представників певної культури, що дає змогу хаотичному потоку різноманітних вражень інтегруватись свідомістю у певне світобачення" [10, с. 8]. В.П.Визгин намагається вивести визначення ментальності з етимології латинського слова "mens" і зрештою приходиться до висновку, що ментальність - це глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, до якої належить і несвідоме, сукупність готовності, установки і схильності індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати й сприймати світ певним чином. Менталітет формується в залежності від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища існування, і сам, в свою чергу, їх формує, виступаючи у якості продуктивної свідомості, як певний виток культурно-історичної динаміки, котрий важко підлягає визначенню [11, с. 250]. А.К.Пантін доходить до висновку, що менталітет - це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, які зберігають вірність своєму історично сформованому "коду" в будь-яких умовах, не виключаючи і катастрофічних. Б.Бичко при роз'ясненні змісту терміну "менталітет" відмічає, що внутрішній зміст цього поняття визначається основними характерологічними особливостями народу... Разом з тим менталітет нерозривно пов'язаний з історичними умовами розвитку нації і відображає зміни народних світовідчужень [12].

Історики намагаються показати зміну ментальності з плином часу, і це важко, адже якщо ментальна система внутрішньо пов'язана таким чином, що одна психологічна установка тримає іншу, а всі вони разом - одна одну, то таку систему слід вважати закритою та пояснити її трансформацію теоретично неможливо. Більшість французьких вчених підкреслюють її *longue duree* (більш-менш постійний характер). Ж.Ле Гоф називає історію ментальності історією затримання в часі. Однак треба брати до уваги існування більш короткотермінових циклів, в тому числі зовсім коротких, які можна було б назвати модами. Слід вивчати і переломи свідомості, а, насамперед, процеси, в результаті яких ідеї стають всезагальним надбанням та починають визначати масову свідомість. Німецькі дослідники дотримуються певного скептицизму у відношенні до ідеї *longue duree* або намагаються підкреслити існування трансформацій в ментальності [6:200].

Поряд з поняттям "менталітет" широко вживається прикметник "ментальний", а від останнього, в свою чергу, утворилось поняття "ментальність", яке на перших етапах використовувалось головним чином у психології, фізіології та філософії у значенні здатності психіки індивіда зберігати у собі ті чи інші структури, характеристики, які б визначали приналежність особистості до певного соціуму у визначений історичний проміжок часу. А дещо пізніше історики почали розглядати ментальність як своєрідну особистісну або соціальну пам'ять людини чи колективу, яка притаманна саме йому і характеризує лише його і те коло, про шарок, страту, народ, до якого він належить.

Отже, різниця у використанні термінів менталітет та ментальність в тому, що менталітет має більш загальне значення, так, це поняття доцільніше використати у сполученні "менталітет українського народу", ніж у сполученні "менталітет індивіду", в той час як поняття "ментальність" - у сполученні "ментальність особистості", "ментальність українця", тому принципова різниця у використанні цих понять невелика, і в подальшому будемо їх використовувати як синонімічні в значенні світогляду, світосприйняття, світовідчуження, світопізнання, світорозуміння окремої особистості (ментальність), групи людей, народу, нації, етносу (менталітет). Ментальність - це свого роду фундамент, який визначає зміст, вибір тих чи інших засобів для досягнення певної мети. Абсолютна більшість таких ментальних установок є не що інше, як погляди, переконання, ціннісні орієнтації, із простору яких і здійснюється вибір будь-якої нашої активності. Власне з цими ментальними установками все співставляється, звірюється; саме вони задають характеру судженням та діям, мисленню та існуванню. Вирішення певних життєвих ситуацій виступає в якості стандарту, шаблону, еталону та стереотипу, - своєрідного "сценарію". Основна частина цих ментальних установок формується в свідомості у дитячі та юнацькі роки, ментальність стає призмою, крізь яку ми дивимось на всю реальність, в тому числі і на себе.

Слід відмітити, що ментальні установки часто носять апріорний характер, оскільки вибір особистістю змісту та засобів діяльності може відбуватись ще до самої діяльності, і бути як усвідомленими, так і неусвідомленими, включаючи витиснуте й латентне у психіці. Визначаючи своє "Я", бажаючи виразити себе як якусь самість, особу, унікальність, індивідуальність, людина звертається до свого глибинного, внутрішнього, до своєї особистісної ментальності.

Насамперед, менталітет характеризує глибинні феномени людської психіки (як особистісної, так і національної), які визначають характер і спосіб сприйняття світу, його осмислення (інтерпретацію), практичне відношення до природи, соціуму і самих себе. Це свого роду вихідна психологічна "матриця", яка спрямовує і озмістовлює відношення українців до оточуючого. Менталітет не вичерпується сферою свідомості, а включає в себе і несвідомі та нерациональні прошарки людської (індивідуальної і колективної) психіки, які через ті чи інші причини не попадають в сферу рефлексії і не повністю підлягають раціональному осмисленню і артикуляції. І, зрештою, менталітет є явищем, яке виникає як феномен життєдіяльності етносів і характеризує етнічні утворення як взагалі, так і окремих представників етносу. Менталітет виводиться із історії народу, організації побуту, політичних, соціальних, економічних і культурних особливостей українців. Структури ментальності існують більш тривалий час у порівнянні з іншими (наприклад, політичною) структурами. Це свідчить про те, що менталітет є відносно незалежним від конкретних історичних подій і ситуацій. Разом з тим, вважати менталітет повністю незалежним від цілокупності суспільних умов життя індивіда і народу теж не уявляється можливим.

Під менталітетом слід розуміти своєрідні установки свідомості, не чіткі, не вербалізовані (тобто не виражені в словах і поняттях) його структури. Менталітет українського народу включає головні (базові)

уявлення українців про людину, її місце в природі та суспільстві. При цьому не всі ці уявлення підлягають логічній систематизації і логічно не осмислюються. Вони пов'язані не стільки зі свідомістю, скільки із підсвідомим, яке керує не мисленням особистості, а її поведінкою. Основна ідея в тому, що за допомогою свідомості та мислення людина пізнає світ, а менталітет - це сприйняття, тлумачення світу. Тому особистість, пізнаючи світ, створює систему логічних категорій та понять - це і є пізнання світу через мислення, а створюючи "модель світу", сприймаючи його сутність, особистість використовує враження, образи, уявлення - це і є менталітет.

Різниця між мисленням і менталітетом досить тонка, разом з тим суттєва. Мислення - це своєрідне пізнання світу, а менталітет - це манера мислення, його склад, особливості. Вдало пояснено різницю між мисленням та менталітетом у книзі "Людина в сфері гуманітарного пізнання", де проводиться паралель між співвіднесенням понять "релігійність" та "релігія". Релігія виступає одним із видів ідеалістичного світогляду, система встановлених догм, специфічних для різних релігій, - буддизму, ісламу, християнства тощо. А релігійність - це сукупність відносин до світу, що опосередковуються вірою в існування вищої сили, яка спрямовує поведінку особистості, її думки і почуття; людина наче живе з Богом, радиться з ним у вирішенні тих чи інших життєвих питань. Релігійність проявляється в намаганнях звернутися до захисту надприродної сили, виступаючи однією із складових менталітету [6].

В останні роки проблема моделювання ментальності за допомогою сучасних інформаційних технологій все більше привертає увагу вітчизняних вчених. Так, наприклад, Ю.Канигін вважає, що структура душі особистості зокрема, та суспільства в цілому, механізми її функціонування в науковому плані майже не розроблені. На думку дослідника, важливо розкрити інформаційні структури розуму, щоб визначити структуру інтелекту. Однак при цьому мова йде не лише про нього, але й охоплює інші компоненти ментального світу, адже інформаційні повідомлення виступають не лише носіями знань, а й носіями почуттів, емоцій, інтересів. Якщо вирішити проблему структуризації ментального світу душі як людини, так і нації, то можна розробити методи експертного аналізу та соціального проектування внутрішнього світу, що дасть можливість вибору шляхів розв'язання завдання відродження української нації [13].

При аналізі зв'язку мови та ментальності серед українців та росіян підкреслюється, що українське "громадянство" означає належність до "громади як вільної самокерованої суспільної організації з виборним керівництвом". Російське "громадянство" означає належність до привілейованого прошарку підданих государя, а саме - до населення "гражд" (укріплених пунктів). Населення поза "граждами" (упокорені "иностранцы") вочевидь, не мали і тих прав, які мали "граждане". Схильність до примусу як основного засобу розв'язання життєвих проблем проступає і в понятті "подавляющее большинство", якому відповідає мирна українська ментальність - "переважна більшість". Українці шанують не уподібнення до зразку, а протилежну якість - самотність і особливість, а звідси - і українські слова "особа", "особистість" [6, с. 211-212].

Зміст ментальності міститься в когнітивній галузі та визначається, насамперед, тими знаннями, якими володіє спільнота, що вивчається. Разом з віруваннями знання створюють уявлення про навколишній світ, які є ґрунтом ментальності, задаючи разом з домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію цінностей, яка характеризує дану спільноту. Специфіка когнітивної сфери відображається у сфері мотиваційній. Переконавання, ідеали, нахили, інтереси, інші фактори є соціальними установками та можуть вважатися однією з основних характеристик менталітету нації чи соціального прошарку. Весь неусвідомлений зміст менталітету та різниця у поглядах на світ, яка стає помітна людям після порівняння себе з представниками іншої культури, являють собою набір соціальних установок. Ментальність найбільш виразно постає у типовій поведінці представників даної культури, що виявляється, передусім, у стереотипах поведінки та прийнятті рішень, і означає вибір однієї з поведінкових альтернатив. Тут слід виявити ті форми стандартної поведінки, які запозичені з минулого, - традиції та звичаї. Типова поведінка (на відміну від стійких особливостей поведінки індивіда - рис особистості), характерна для представників конкретної спільноти, дозволяє змальовувати риси національного характеру, який, складаючись у національний соціальний тип у схематизованому вигляді, стає певним стереотипом. Національний характер, - специфічне поєднання стійких особистісних рис конкретного етносу чи домінуючі в даному суспільстві цінності та установки, - є частиною ментальності як інтегральної характеристики психологічних, політичних, релігійних та інших особливостей людей, які належать до певної культури. Як цілісне духовне утворення, що складається протягом століть, ментальність є своєрідним "кодом нації" [6:202].

Національна самосвідомість є важливою і неодмінною ознакою української нації, адже це усвідомлення українцями своєї приналежності до нації, спільності історичної долі, своєрідності дії геополітичних, соціопсихічних, історичних чинників, неповторності характеру, темпераменту, психології, культури, менталітету. Національна самосвідомість пов'язана із самоідентифікацією нації в цілому і кожної особистості зокрема. Слід зберегти національну мову, традиції звичаї, релігійні вірування, досягнути національну ідею та усвідомити національні інтереси, вартості, історичну долю.

Проблема землі, території, кордонів була і залишається навіть зараз константою етнічною і домінуючою національною. В ній переплітаються національні інтереси, міждержавні стосунки, питання громадянської приналежності. І для української нації, на наш погляд, принцип "одна земля - одна держава" тут однозначно адекватний. Адже на території України проживають різні етнічні групи, і для того, щоб наша країна прогресивно розвивалась, необхідно всім групам боротись за це, докладаючи зусиль.

Етнос, нація та людство взагалі (як 3 рівні самоорганізації) є відображенням об'єктивної включеності людини як соціального (етнічного), громадянсько-політичного (національного), всесвітнього (загальнопланетарного) феномена у систему відповідних зв'язків, залежностей. "Кожна людська особистість, - писав російський філософ С.М.Булгаков, - маючи для себе буття, є своїм абсолютним центром, проте вона ж і не має самостійного буття, знаходячи свій центр поза собою, у цілому. Лише поринаючи в себе, до свого

власного містичного коріння у всеорганізмі, відчуваємо ми свою соборність, пізнаємо себе як не себе. Щоб пізнати себе, треба не лише сягнути глибин духу, але й відчутти свою плоть у всій її реальності. Останнє ж можливе лише за тієї умови, якщо людина відчує себе в складі вселюдської плоті, приєднавшись до якогось природного таїнства органічної суспільності і усвідомивши себе, на протипагу своєму відособленню, як живу клітину живого організму" [14, с. 345–346].

Включення особистості до зазначених форм самоорганізації має бути рефлексоване свідомістю – відповідно етнічною, національною, загальнолюдською. Об'єктивна нероздільність такої ідентифікації особистості відображається у так званій подвійній свідомості. Остання є виявом гармонії внутрішнього світу особи, формою сублимації як переходу несвідомого у свідоме. Такий процес, у свою чергу, можливий за умови формування в людині індивідуального начала, властивого критичному рефлексивному мисленню. Подвійна етнонаціональна свідомість проявляється як поєднання етнічної і національної самоідентифікації у свідомості особи. Людина - це уособлення біологічної (одвічної, незмінної) природи в контексті новочасних, модерних суспільно-політичних спільнот - націй. Якщо етнічне походження особистість змінити не може, як не може вона поміняти свою кров, колір шкіри та риси обличчя, то національну приналежність можна не лише обрати, але й змінити. Збіг етнічної та національної ідентифікації спостерігається у людей, що проживають у країнах, де корінний етнос є націотворчим суб'єктом: українці - в Україні, росіяни - в Росії тощо [6, с. 71].

Говорячи про подвійну етнонаціональну свідомість як вияв внутрішньої гармонії особистості, слід відмітити, що ця гармонія досягається процесом переходу несвідомого у свідоме, тобто сублимацією. Самоідентифікація є процесом свідомого, осмисленого віднесення й ототожнення себе з певною етнічною чи національною спільністю. Цьому осмисленню передують (у часі й просторі буття людини) об'єктивна приналежність, що спочатку сприймається інстинктивно, на рівні підсвідомості, емоційно-чуттєвого віднесення своєрідного інстинкту, виявляється як імітація поведінки, уподібнення, копіювання зразків, норм, цінностей, поширених у даній спільноті. Таку інстинктивну уподібненість, не осмислену належність, З.Фрейд називає "передсвідомою ідентифікацією" [15, с. 427]. Вона характеризується засвоєнням з дитинства цінностей етнічної культури на емоційно-чуттєвому рівні - через мову, звички, стереотипи поведінки, які в подальшому стають соціально-побутовими ціннісними орієнтаціями, особливостями менталітету. Цей зв'язок з етнічною та національною спільнотою може до певного часу не осмислюватися і залишатися в підсвідомості, в неосягнутому стереотипі поведінки, так би мовити, в інстинктивно-латентному стані. Особливо у випадках, коли людина змінює етнічне середовище, громадянство, цей латентний стан етнонаціональної ідентичності може тривати досить тривалий період. Пробудження інтересу до свого коріння під впливом суспільних обставин, – процес суверенізації, національно-визвольний рух, національне відродження, поширення гасел етнічного і національного самовизначення, етнічні конфлікти, - стимулюють процес самоосмислення, поєднуючи в особистості чуттєве, інстинктивне і свідоме, осмислене.

Отже, можна зробити висновок, що ментальність – це специфічний соціокультурний феномен, однак, включає в себе і біологічний компонент. Теорія ментальності на сучасному етапі знаходиться в центрі дослідницьких пошуків галузей різних наук, у полі діалогу між ними, на перехресті свідомого і безсвідомого, універсального й маргінального, особистісного й колективного. Ментальність – це одна з глибинних психологічних характеристик нашого народу, яка уособлює в собі образи, уявлення, це своєрідне сприйняття, тлумачення світу, що пов'язане з національним духом, національною ідеєю тощо.

Джерела та література

1. Поплавская Т.Н. Менталитет и мировоззрение – формы жизненной ориентации личности // Наукове пізнання: методологія та технологія. – № 1-2 (4-5). – 2000. – С. 90 – 95.
2. Кутусенко І.Б. місце християнської віри у низці інших духовних цінностей українців // Наукове пізнання: методологія та технологія. – № 2 (8). – 2001. – С. 69 – 75.
3. Джулай А.А. Музыкальная ментальность: становление и развитие // Перспективи. – № 3 (15). – 2001. – С. 60 – 64.
4. Лісенко О.В. Политическая ментальность: социокультурное измерение // Перспективи. – № 4 (20). – 2002. – С.67 – 71.
5. Ж.Ле Гоф. Ментальность: двусмысленная история // История ментальности, историческая антропология. – М., 1996. – С.42.
6. Людина в сфері гуманітарного пізнання. К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 408 с.
7. Митке Юр. Политическая теория и менталитет нищенствующих монахов // История ментальности. – М., 1996. – С.85.
8. Динцельбахер П. История ментальности в Европе. Очерки по основным темам // История ментальности. – М., 1996. – С.97 – 98.
9. Кульчицький О. Риси характерології українського гароду // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., Генеза, 1995. – С. 708 – 718.
10. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. – К. – 1992. – С. 7 – 8.
11. Чунаева А.А. Мысык И.Г. Философия в кратком изложении. – Одесса: Латстар, 2002. – 218с.
12. Бичко Б. Ментальні особливості національної самосвідомості // Філософські обрії. – 2000. - № 3. – С. 104 – 113.
13. Канигін Ю. Душа та менталітет // Вісник НАНУ. – 1994. – № 5. – С. 50– 51.
14. Булгаков С.Н. Свет невечерний: Созерцания и умозрения. – М., 1994. – 425 с.

15. Фрейд З. Психология бессознательного. – М. : Просвещение, 1990. – 447 с.

Рыскельдиева Л.Т.

ГЛАВЫ ИЗ «МУЛАМАДХЬЯМАКА-КАРИКИ» НАГАРДЖУНЫ (перевод с санскрита и комментарии)

Актуальность обращения к другой философской традиции, к философским текстам другой стилистики и структуры, к другой философской культуре, к Другому вообще в наше время, чреватое ксенофобией, представляется очевидной. Цель данной статьи – восполнение определенного ориентологического пробела в философской культуре современной Украины. Основная задача автора – сделать понятными читателю некоторые моменты философского учения Нагарджуны (ок 1в. н.э.), великого учителя буддизма, которого буддисты называют «вторым Буддой».

Гл.18. Исследование (понятия) Атма.

18 глава трактата Нагарджуны «Мула-мадхьямака-карика»[1] анализирует ключевое для ведической традиции и всего мировоззрения, сформированного на основе Упанишад, понятие *Ātma*. Как и всякое мировоззрение, базирующееся на традиции, ведическая картина мира, несмотря на свое интроспективное происхождение, имеет выраженную субстантивистскую основу. Атман как внутренняя, имплицитная миру сущность, имеет коррелятом *Brahman*, который можно рассматривать в качестве сущности, эксплицированной в мире. Многообразие, процессуальность и модифицируемость внутреннего мира имеет «стержень», обеспечивающий возможность единства многообразия, его концентрацию и самождество. То же, относящееся к миру внешнему, обеспечивает субстанциальное единство. Процесс познания, в конечном счете, санкционирован этим единством и им направляется, превращаясь в поиск заранее заданной цели. Эта цель есть единственно возможное содержание знания, единственная и абсолютная истина, тождество Атмана и Брахмана.

Самотождественность мира как единство его внутреннего и внешнего аспектов есть основа мышления и его предметного содержания, которое появляется в результате механизма предсказания. Оно позволяет высказываться о мире так или иначе, но конечная истинность высказывания обеспечивается не соответствием между ним и предметной реальностью, а присутствием в высказывании «следов» знания о перво-тождестве Атмана и Брахмана, в конечном счете, поглощающем всю реальность.

Атман как «самость» понимается в упанишадах как начало существования, как пра-сущее, как сущность, ставшая существованием. Акт этого становления мог быть только антропоморфным, а человеческое измерение мира есть его главное «априори»: «Вначале [все] это было лишь Атманом в виде *пуруши*»(Брхд.1.4.1.) [2,135]. Только ему могло принадлежать первое имя, только он приобрел первый образ. Его «имя-и-образ» (*nama-rupa*) дали возможность различения, называния, определения. В конечном счете, «полное определение» всего – это называние до предела, до Атмана. Предел называния здесь – это гарант вразумительности и цельности речи, гарант её понятности вследствие единообразия способа выражения, вербализации, артикуляции и т.д. Используя кантовский язык, можно сказать, что Атман – гарант синтетического единства апперцепции, трансцендентальный предел эмпирического сознания, на котором, по учению Упанишад, начинается «другой» мир: «И этот Атман – насыпь, граница для разъединения этих миров...перейдя через эту насыпь, слепой перестает быть слепым, раненый перестает быть раненым, больной...больным...даже ночь становится днем. Ибо этот мир Брахмана всегда сияет» (Чх.8.4.) [2,135]. Атман – это такое единство мыслящего субъекта, достигнув которого в процессе самопознания мы имеем дело уже с объективным миром – не в кантовском смысле «объективный» как образующий объект познания, а в абсолютном, как Брахман, опора мироздания.

Единство Атмана и Брахмана есть граница, соединяющая два мира – внутренний и внешний – в единство, дающее миру цельность, а познанию – истину. Если познание ведомо Атманом, то оно приведет к Брахману, а тот, кто его осуществляет – на верном пути. Атман, таким образом, ориентирует того, КТО познает, и то, ЧТО познаётся. Эмпирический субъект может представлять собой совокупность многообразных явлений, но Атман обеспечивает его единство, самотождественность и самоидентификацию. Единство Атмана (*Ātma*) в процессе самоидентификации (*ātmiya*) дает конечное тождество всех субъектов, эмпирически различных. Эти различия сосредоточены вокруг своего эмпирического центра-«я» (*āham*) и выражаются в многообразных его проявлениях – «моё» (*maṁ*).

Такая субстанциалистская, в соответствии с учением Упанишад, картина внутреннего мира отрицается традицией буддийской Абхидхармы, единству

(*Ātman*) противопоставляющей сложную картину потока, комбинации и перекомбинации психофизических элементов-дхарм (*skandha*). Нагарджуна показывает несостоятельность (противоречивость) как субстанциалистского, так и антисубстанциалистского (Абхидхарма) подходов в этом вопросе.

18.1. Если ātma (разлагается) на скандхи, то ātma должны быть присущи как возникновение, так и гибель. Если (ātma) отлично от скандх, то должно быть лишено скандховых признаков.

Быть «разлагаемым на скандхи»(*skandha* – масса, груды) здесь означает поддаваться анализу, изучению. Внутренний мир как психика есть безостановочный процесс возникновения и уничтожения ощущений, эмоций, мыслей, настроений, мотиваций и т.д. Учение о дхармах разлагает внутренний мир на элементы, «выпадающие» в существование и «выпадающие» из него – но есть ли в этом потоке цельность? Есть ли центр, вокруг которого группируются элементы, или точка, опора, порождающая поток? Если есть, то принадлежит ли точка-центр самому потоку или находится за его пределами? Нельзя решить эти вопросы, так как нахождение в потоке делает *Ātma* преходящим, а нахождение за его пределами лишает его возможности быть сущностью, «самостью» внутреннего мира.